

ПРОМЕНЉИВОСТ ФИЗИОНОМИЈЕ РАТА

Милољуб Сретеновић
Министарство одбране Републике Србије,
Војна академија

Евидентно је да се током протеклог такозваног постхладноратовског периода, који је трајао готово две деценије, много тога променило у међународним односима. Међутим, ишчезавањем биполарног света није створен нови поредак који би човечанство ослободио ризика и претњи по међународни мир и стабилност. Напротив, оружани сукоби остали су и даље део наше реалности. У новијој војној литератури често се може наићи на тврђење да је рат након завршетка хладноратовског периода променио своју физиономију, а пре свега своју природу. У раду се анализира променљивост физиономије ратова и изражавају ставови о континуитету природе рата и променљивости његовог карактера.

Кључне речи: *рат, физиономија рата, постмодерни рат.*

Увод

Рат као друштвена појава увек је био у фокусу истраживања међународних односа и представља њихов најгрубљи историјски практични аспект. Циљ овог рада је да анализира нека од основних питања које поставља савремени рат: ко су они који га воде, како се води, ради чега се води и шта се у свему томе мења, а шта наставља континуитет.

У новијој литератури често се може наићи на ставове да је рат променио своју природу. У условима глобализације, економске повезаности и ширења демократије, неке групе развијених држава формирале су безбедносне заједнице, унутар којих је рат готово немогућа појава¹ или је његова могућност минимална. Другде, међутим, рат и даље представља свакодневну реалност. За неке државе, пре свега САД, употреба савремених технологија довела је до такозване револуције у ратоводству. У другим деловима света оружани сукоби карактеришу се употребом слабије софистициране технологије које, углавном, обезбеђују недржавни актери, али у којим су ратна зверства уобичајена појава. Многи сматрају да су савремени ратови резултат процеса глобализације.

¹ „Либерална теорија међународних односа заступа став да је међусобни рат између демократских држава скоро немогућ у савременом свету. Стога би свет који би се састојао само од демократских држава био свет без рата”. *Џон Миршајмер, Трагедија политике великих сила, страна 39.*

Хладни рат је донео трку у наоружању какву свет раније никада није видео у историји. Од Арктика до северне обале Јадранског мора, и од Грчке границе с Југославијом до Босфора и Кавказа, с обе стране „гвоздене завесе“, стотине хиљада војника које су припадале најмоћнијим оружаним снагама у историји међусобно су се пажљиво посматрале. Две деценије касније, највећи део свега тога је, нестао. Варшавски пакт више не постоји. С њим, као и страхови које је инспирисао, нестао је хладни рат. Као што је и предвиђено, конвенционалне снаге у свету брзо су се смањиле: америчке са 2.118.000 на 1.200.000 људи, а бившег СССР са 4.000.000 на 1.004.000 људи. На Западу се данас налази мање од једне трећине трупа него што их је било 1989. године. Неки мањи чланови НАТО-а приближавају се тачки када ће тешко икада више имати оружане снаге; друге земље, као што је Турска, задржавају своје снаге и због унутрашњих и због спољашњих разлога.

Од завршетка хладног рата годишњи број ратова, број страдалих у борбама су осетно опали у поређењу са периодом до завршетка периода хладног рата. Између 1989. године и 1991. године велики број сукоба је окончан, и по питању страдалих у оружаног борби, деведесете су биле најмање насилна деценија од завршетка Другог светског рата.² Упркос тренду смањења ратних сукоба у многим регионима рат је веома присутан и испољава неке нове и неистражене особине у поређењу са типичним карактеристикама из периода до краја хладног рата.

У савременом свету постоје снажни процеси који узрокују промене у националним економијама и друштвима. Неки од тих процеса могу се огледати у утицају глобализације, други су резултат ширих ефеката постмодернизма, али њихов кумулативни ефекат доноси значајне политичке и социјалне промене, које се одражавају на промену схватања суштине долазећих претњи из спољног окружења. Овај заокрет је утицао на схватање о сврсисходности силе као инструмента политике, и облика и функција рата. У последња два века „модерне“ ере историје, рат је обично сагледаван као брутална форма политике и начин на који државе покушавају да поуздано реше спорна питања у међународним односима. Заstraшујућа војна сила представљала је основну подршку спољној политици. Два светска рата двадесетог века су карактеристичан пример овом приступу инструментализације рата.

За неке посматраче тренутна ера је виђена као значајна за развитак међународних односа, са драматичним политичким променама које су пратиле завршетак хладног рата и распад СССР-а. Промене у међународном систему ових размера нису исте у историји и када се догоде може се очекивати да остваре значајан утицај на механизме помоћу којих се управља системом међународних односа. Крај хладног рата приметно је донео нове демократске системе кроз институцију стварања нових држава, али у исто време многе државе су управо и дезинтегрисане у грађанским ратовима и оружаним сецесионистичким побунама. Идентитет кључних чинилаца у међународним односима такође се променио после хладног рата. Процеси глобализације и снажан утицај САД за многе су представљали сигнал за културни и политички отпор.

² Универзитет Колумбија, Центар за људску безбедност, 2005.

Појмовно одређење рата

Рат као феномен историје људског рода генерисао је велики број понекад контрадикторних дефиниција, а многе од њих су толико опште да нису ни делимично од помоћи у разумевању суштине рата. Насилни злочини у свету однесу више жртава него тероризам, оружане побуне и други оружани сукоби. Међутим, да ли ти злочини са аспекта људске безбедности представљају рат? У дефинисању рата потребно је уважити битне услове, као што су: доктрина, природа бораца тј. страна у сукобу, циљеви, опасности и последице. Насилан злочин је важан аспект глобалне људске несигурности, убијајући више људи сваке године него рат и тероризам комбиновано, али то није рат. Термин *рат* се употребљава неконзистентно, како у широј јавности, тако, нажалост, и у научним и војним круговима. Стога је неопходно установити дефиницију која се може применити ради систематског изучавања свих аспеката рата.

Постоји много различитих интерпретација и дефиниција појма рат. За почетак је потребно кренути од његовог класичног значења.

Клаузевицева³ тврдња да је рат „акт силе намераван да принуди противника да испуни нашу вољу“ и „наставак политичког општења са мешавином других средстава“ најцитиранија је дефиниција рата у литератури. У Клаузевицевом приступу, значење рата је разјашњено у контексту претпоставке да читалац разуме да он говори о војним сукобима великих размера између представника државе. Дакле, Клаузевиц дефинисање рата темељи на постојању модерне државе. Модерна држава ствара се након Вестфалског мира и базира се на три основна принципа: територијалности, суверенитету и аутономији. Клаузевиц у контексту модерне државе дефинише рат у тројству државе, тј. владе, војске и становништва. Клаузевицевски универзум почива на претпоставци да рат започињу превасходно државе или, прецизније, владе. Тек после вестфалског мира 1648. године држава је постала доминантан облик политичке организације и из тог разлога од тог времена, говоримо као о „модерном добу“, наспрот оном што је пре тога било. Већина неевропских држава никада није познавала државу док се није појавила у току колонизације и деколонизације у деветнаестом и двадесетом веку. Могло би се рећи да тамо где не постоје државе, трострука подела на владу, војску и народ не постоји у истом облику. Не би било исправно говорити да у таквим друштвима до рата доводе владе користећи војску на рачун или у име народа. Такође, не може се сматрати да чак и у цивилизованим друштвима, као што је била Периклова Атина, због тога што није било државе, да се сукоби тог времена не могу назвати ратом. Да ли држава или неко други доводи до рата зависи од времена које се посматра.

Вебстеров речник оснажује ову позицију дефинишући рат као „облик уобичајно отвореног и објављеног непријатељског сукоба између држава или нација“. Нажалост, у садашње време то није нешто што се може просто претпоставити,

³ Карл фон Клаузевиц рођен је 1780, а умро 1831. године. Његове способности дошле су до изражаја већ на војној академији. С могућим изузетком Сун Цуа, ниједан аутор није био ни издалека толико утицајан као Клаузевиц, па његово дело представља камен темељац модерне стратешке мисли.

због недржавних група које су постале истакнути актер у савременом рату. Прикладнија дефиниција у овом смислу је она од Хедли Була: „организовано насиље спровођено од стране политичких јединица, једне против других“. Бул инсистира да насиље није рат уколико није спроведено од стране политичких јединица и уперено на једне против других. Могуће је тврдити да је рат просто било који облик оружаног насиља између група људи, али је исправно питати које врсте циљева су укључене и колико је насиља потребно за оружани сукоб да би га назвали ратом. Да ли је сукоб између две уличне банде у којој неколико људи погине заиста исти феномен као и војни сукоб између две или више држава у којем су милиони људи прорачунато погинули. Избор одређеног прага сукоба такође делује арбитрарно, као у познатој Синтеровој и Смоловој дефиницији рата по којој у борбама изгуби живот најмање 1.000 људи годишње. Према том обележју рат у Фокландима/Малвинама из 1982. године, између Аргентине и Уједињеног Краљевства једва би се могао назвати ратом, иако неки тврде да тај сукоб није био рат. Нека представа о размерама је очигледно потребна, али можда Квинси Рајтова мање специфична формулација је још увек разумна, да је рат „сукоб између политичких група, посебно суверених држава, спроведен оружаним снагама разумне јачине, у разумном временском периоду“.

Такође, потребно је овај појам ближе одредити у односу на временску димензију, односно одредити шта се подразумева под појмом *савремени рат*.

Иако је рат добро познати феномен, стални пратилац судбине човечанства током читаве историје, евидентно је да не постоји једна општеприхваћена дефиниција.

Хуго Гроцијус (холандски филозоф, теоретичар права и државе и песник, познато дело: О законима рата и мира), да би дефинисао термин рат цитирао је Цицерона: „Цицерон је описао рат као сукоб уз примену силе“.

Чувени пруски војни теоретичар Карл фон Клаузевиц (1827) у својој познатој књизи „О рату“⁴ наводи: „Рат је акт силе, да противника принудимо на потчињавање нашој вољи“ и „рат је само продужење политике другим средствима“.

Сем политичке, рат има још многе друге димензије. Међутим, његова вечита суштина, по мишљењу Колина Греја, професора на универзитету у Великој Британији, садржана је у дефиницијама Клаузевица. Ако насиље није примењено у политичке сврхе, онда то није рат. Рат је инструмент политике!

У складу са овим класичним дефиницијама, које су, очигледно, довољно универзалне да и данас нису изгубиле ништа од своје актуелности, најзначајнија карактеристика рата је систематска примена оружаног насиља. Исто тако, најмање две стране морају бити укључене у овај сукоб. Но, поред тога што о томе постоји општа сагласност, конфузија са дефинисањем рата тек почиње.

Основни проблем који се јавља при идентификацији рата добро је илустровао Милтон Лајтенберг. Он је 2003. године, у истраживању које је обухватило око 90 студија о рату, указао на проблеме са којима се суочио у покушају да извуче закључке на основу великог броја истраживања и података о ратовима после Другог светског

⁴ Дело „О рату“ (Vom kriege) Клаузевиц је писао дванаест година. Дело је остало недовршено и постхумно су га објавили његова жена и шурак. До данас се сматра највећим делом о рату и стратегији које је икада написано у западној цивилизацији.

рата: „Тешко да су било која два аутора користила исте дефиниције, критеријуме или податке. Категорије и фразе за описивање употребљаване су на случајан начин“.

Ова конфузија резултат је утицаја више фактора. Пре свега, „класични“ рат у значењу дефиниције Хуга Гроцијуса или Клаузевица или чак у оквирима онога што се под њим подразумева у Повељи Уједињених нација поново се мења, те доминантни постају „нови“ типови рата.

Ако кренемо од његовог класичног разумевања, рат укључује две суверене државе, те је он међународни. Он има јасну тачку где почиње, а то је објава рата, а такође и јасну тачку где се завршава, а то је потписивање предаје или заједничког мировног споразума између две државе.

Ове значајне правне претпоставке постављају временски оквир ратног стања, а такође и за примену специфичних правила понашања која су пројектована тако да се смање губици у људству, борба води праведним средствима и борци заштите од прекомерног „непотребног“ насиља.

Та правила су, сем тога, могла да се додају искуствима из окротног тридесетогодишњег рата (1618–1648) који је инспирисао писце попут Хуга Гроцијуса да размишљају о праведном вођењу рата и понашању у рату, као и о оправданости рата.

Мир у Вестфалији 1648. године донео је одлучујућу промену у погледу начина вођења рата. То би се могло описати као професионализација или формализација рата и то захваљујући монопољу моћи који је додељен националним државама.

Велике стајаће војске и све скупља ратна технологија учинили су рат непрофитним за приватни сектор. Само је држава била у позицији да води рат и сноси трошкове, али је истовремено имала и интерес да смањи трошкове кроз формализоване механизме. Пре ове фазе размишљања о часном понашању у рату, оружани сукоб је био често неформализован и препуштен најамницима, милицији, чак и бандама које су зарађивале свој новац тргујући насиљем.

Сада, стотинама година након тога, те неформалне структуре се враћају. Међутим, по мишљењу многих савремених теоретичара, такозвани „нови“ ратови не уклапају се више у шему класичних формализованих ратова. Они су неформални, без објаве и најчешће укључују недржавне стране које су опоненти влади, и већином су то унутрашњи ратови, тј. воде се у оквиру извесне територије које је дефинисана као држава у смислу међународног права.

Чак и када укључују две суверене националне државе, они почињу без објаве, а понекад се чак и не називају ратовима него „интервенцијама“ без обзира на то што они у ствари јесу ратови – на пример НАТО кампања бомбардовања Савезне Републике Југославије. Поред тога, многи теоретичари, разумљиво, примењују своје сопствене дефиниције рата које су усвојили како би реализовали своје истраживачке циљеве.

Да би се решила ова конфузија око тога шта се под појмом рат данас подразумева, потребно је изабрати дефиницију која је довољно обухватна да покрије многе аспекте и форме данашњих ратова, али и довољно искључива да га одвоји од случајева масовног насиља у оквиру, на пример, нерета (Лос Анђелес 1992) и масовних насилних обрачуна мафије и банди (као што је то био случај 20-тих година 20-тог века у Њујорку) или масовних демонстрација цивилне популације (масакр на Тиенанмену у Кини 1989).

Провером многих различитих дефиниција коначно је одабрана дефиниција коју користи Институт за истраживање мира из Осла. Она је довољно обухватна и довољно искључива, а укључује значајне квалитативне, као и квантитативне елементе.

Важно је уочити да овај институт прави разлику између оружаног сукоба и рата, а она се односи на интензитет сукоба. Међутим, и даље се наилази на случајеве где се ова два термина користе као узајамно заменљива.

Популарни пример овакве праксе су Женевске конвенције где се употребљавају оба термина, а дистинкција се своди на то да је рат стање којем претходи објава, док термин „оружани сукоб“ покрива остале масовне спорове (члан 2. Женевске конвенције).

Сходно Институту за истраживање мира из Осла: „оружани сукоб је спорна неусаглашеност која се односи на владу и/или територију где употреба оружане силе између две стране, од којих је најмање једна влада неке државе, као резултат има најмање 25 губитака у људству који су се догодили у борби.“

Узимајући у обзир конститутивне елементе ове дефиниције, може се прецизирати следеће:

- термин „оружана сила“ односи се на употребу оружја ради побољшања генералног положаја страна у сукобу, а која резултује губицима у људству,
- термин „оружје“ односи се на било која материјална средства за борбу,
- праг (ограничење) који је употребљен и укључен у дефиницију оружаног сукоба је 25 погинулих (губитака у људству) у борби, а јавља се у току једне године за одређени оружан сукоб,
- термин „страна“ обухвата владу државе или било коју опозициону организацију или савез опозиционих организација,
- термин „влада“ усвојен је тако да обухвата и концепт слабих влада и стога се односи на страну која контролише државни капитал,
- сходно томе, дефиниција „државе“ је довољно широка да укључује и квазидржаве са квазивладама. Она укључује међународно признату независну државу која контролише одређену територију или међународно непризнату владу која реално ефикасно контролише одређену територију,
- коначно, термин „неусаглашеност“ односи се на узроке сукоба, укључујући контролу територије (промена државе у погледу контроле над одређеном територијом, сецесија или аутономија) или борбу за власт (промена политичког система, замена постојеће владе или промена њеног састава).

Концепција скупа података укључује потподелу с обзиром на три различита интензитета оружаног сукоба:

- мањи оружан сукоб: више од 25 губитака у људству у борби годишње за сваку годину у том периоду,
- средњи оружан сукоб: више од 25 губитака у људству у борби годишње и укупан број од више од 1.000 губитака у људству у читавом сукобу,
- рат: више од 1.000 губитака у људству годишње за сваку годину током тог периода.

С обзиром на то да праг (ограничење) представљају борбени губици у људству, ове разлике су потпуно вештачке. Лако се може замислити да група од неколико наоружаних припадника полиције може да узрокује велики број

губитака у људству међу цивилном популацијом. Драматични примери могу се наћи у случају геноцида у Руанди или у текућим оружаним сукобима, или чак и у рату против цивила у Суданском региону Дарфур.

Дефиниција коју примењује Институт за истраживање мира из Осла довољно је добра да обухвати и ове случајеве, али она донекле чини тривијалним многе случајеве.

Лајтенберг је изнео ову чињеницу, наводећи: „сукоби који као последицу имају релативно мали број губитака у људству на борбеном простору, али стотине хиљада, па чак и милион или више погинулих цивила, изгледају као тривијални догађаји, ако се рачуна само смртност у борби.“

Конечно, оперативна дефиниција треба да укључи разлику између различитих типова рата. То је нарочито значајно у разматрању утицаја специфичних структура рата које преовлађују само у извесним типовима рата. Поново, дискриминација коју употребљава институт довољна је да покрије овај аспект. Укључивањем следећих категорија могућа је анализа преовлађујућих типова сукоба, као што је могућа и категоризација ратова обрађених у овој студији:

- вансистемски оружани сукоби: јављају се између државе и недржавне групе изван властите територије ових држава (у пројекту корелације ратова, вансистемски ратови су подељени на колонијалне ратове и империјалне ратове, али та подела се овде не користи),

- међудржавни оружани сукоби: јављају се између две или више држава,

- унутрашњи оружани сукоби: јављају се између владе неке државе и унутрашњих опозиционих група без интервенције других држава,

- интернационализовани унутрашњи оружани сукоби јављају се између владе неке државе и унутрашњих опозиционих група уз интервенцију других држава.

Први тип је заоставштина из прошлости, пошто је у вези са процесом деколонијализације који је до сада формално завршен, иако многи насилни сукоби имају своје корене у наслеђу колонијалних система.

Други тип се, у основи, односи на класично и евроцентрично разумевање рата, како је то већ описано, иако чак и велике силе, као што је САД, ретко објављују ратове. Ипак, две стране укључене у сукоб могу бити идентификоване у оквирима међународног система као две независне и суверене државе.

Трећи тип је „прототип“ већине „нових“ или „постмодерних“ ратова који су преовлађујући.

На крају, четврти тип обухвата трећи тип, с тим што бивају укључене и стране које су ван територије државе где се оружани сукоб јавља. То могу бити једностране мере од стране једне силе, као и колективне мере о којима одлучује Савет безбедности Уједињених нација са свим међуфазама (регионалне организације као што је Европска унија или Афричка унија задужене за наметање мира или чак ад-хок коалиције држава као што је нечасна „коалиција вољних“ у „рату против тероризма“ који се води након инцидената у САД 11. септембра 2001. године.

Дакле, разлика између оружаног сукоба и рата изводи се на основу интензитета сукоба, те се може закључити да је рат: „спорна неусаглашеност која се односи на владу и/или територију где употреба оружане силе између две стране, од којих је најмање једна влада неке државе, као резултат има више од 1000 борбених губитака у људству годишње за сваку годину током периода трајања“.

Што се тиче временског одређења шта се подразумева под појмом „савремени рат“, постоје два могућа приступа. По једном, можемо се везати за историјске епохе, па савремени рат везати за почетак савременог доба које почиње после Вестфалског мира.

Али, када је рат у питању, много је сврсисходније држати се неких година које су у историји означиле прекретницу у начину вођења ратова. Година која је битно утицала на равнотежу моћи у свету, а тиме свакако и на карактер ратова вођених после ове године, јесте 1989. година, која означава завршетак периода хладног рата.

Познато је да се рат води на стратегијском, оперативном и тактичком нивоу.

Међутим, постоји још једна класификација нивоа, наравно по другом критеријуму класификације, на којима се рат води. То су морални, ментални и физички ниво. Ове нивое први је помињао пуковник Џон Бојд када је говорио о интеракцијама и изолацији противника физички, ментално и морално од његовог спољашњег окружења, уништавајући њихов поглед на свет или његову оријентацију.

Морални ниво рата је вероватно један од најзначајнијих аспеката у савременом рату, односно у рату четврте генерације. Неуспех на моралном нивоу рата може да има катастрофалне последице.

Ментални ниво рата на изванредан начин представља везу између моралног и физичког нивоа. Он означава интелектуалну активност за савладавање физичког нивоа рата и за процењивање утицаја физичких акција на морални ниво.

Можда је најомиљенији, али најмање значајан ниво рата физички ниво. Он даје мерљиве резултате, бројеве и статистику. Међутим, број убијених побуњеника, такође, није знак за успешно противпобуњеничко деловање. Уколико сваки убијени противник у рату четврте генерације произведе два нова, резултат је чак контрапродуктиван.

Ратови, али и оружани сукоби уопште посматрано, могу бити симетрични, дисиметрични, асиметрични или комбинација ова три облика. Симетрични рат је сукоб два супротстављена противника која располажу оружаним снагама које су сличне по свим аспектима, као што је састав снага, доктрина и материјални ресурси и имају сличне тактичке, оперативне и стратегијске циљеве. Дисиметрични рат је сукоб у којем је једна од снага у сукобу супериорна у погледу средстава или структуре снага, доктрине и материјалних ресурса, али обе стране теже истим политичким и војним циљевима. Асиметрични рат је сукоб у којем један од противника није у стању, или не жели, да води рат са сличним саставом снага, доктрином и материјалним ресурсима и има другачије политичке и војне циљеве него његов противник.

Мир у Вестфалији 1648. године представља прекретницу у начину вођења ратова. Од тада држава добија монопол у вођењу рата и настају ратови прве генерације, а нешто касније ратови друге, треће и четврте генерације. Следећу прекретницу представља 1989. година, односно пад СССР-а, када се битно мења равнотежа моћи у свету, што доводи до развоја нове епохе за коју многи тврде да представља прелазну фазу између четврте и пете генерације ратова. Ратови прве генерације су Наполеонов ратови које су карактерисале масовне армије, линеаран метод борбе живе силе са центром гравитације⁵ у физичкој снази противника. Ратови

⁵ Центар гравитације представља вредност из које војне снаге, држава или нација црпи слободу деловања, физичку снагу и вољу за борбу.

друге генерације су ратови на крају 19. века и почетку 20. века. Први светски рат је типичан представник друге генерације ратова који карактеришу: масовне армије, ватрена моћ, стационарна артиљерија против живе силе и линеаран метод борбе. Други светски рат је ера ратова треће генерације коју и даље карактерише масовност страна у сукобу, али метод борбе постаје нелинеаран са изразитим маневарским карактером и значајнијом улогом ваздухопловне компоненте.

Еру ратова четврте генерације карактеришу ратови са потпуно нелинеарним методом борбе која дезоријентише непријатеља и усмерава се на његову менталну и морално-психолошку парализу, а његов циљ је да изазове колапс непријатеља изнутра, а не да физички уништи његове оружане снаге. Борбени простор четврте генерације не укључује само оперативни простор оружаних снага, већ обухвата мање-више читаво друштво непријатеља. Услед тога што модерна друштва зависе од нафте, електричне енергије, технолошке опреме и комуникација, она постају веома рањива. Циљеви асиметричног учесника сукоба у рату четврте генерације нису ограничени на војне циљеве, већ укључују политичке, социјалне, економске, па чак и психолошке аспекте. Оно што је, међутим, евидентно, јесте да се и даље против противника који примењују рат четврте генерације води борба применом техника својствених ратовима друге или треће генерације.

Рат четврте генерације фокусиран је на морални ниво рата, при чему његови актери настоје да убеду све стране и оне неутралне и стране у сукобу, да је циљ за који се они боре морално супериоран и да тако политичке калкулације на менталном нивоу учине ирелевантним. Стога, рат четврте генерације постаје логичан избор за терористичке групе и остале асиметричне учеснике.

Суштина рата

Британски стратегист Бејзил Лидл Харт једном је рекао: „Уколико желите мир, схватите рат“, док је револуционарни марксиста Леон Троцки изјавио: „Можете бити незаинтересовани за рат, али је рат заинтересован за вас“. Ове констатације остају прикладне и у савременом свету. Историја је забележила око 14.000 ратова, који су утицали на животе 3,5 милијарди људи. Од 1815. године било је између 224 и 559 ратова, у зависности од дефиниције рата коју прихватамо. Рат није ишчезао као облик друштвеног понашања и не показује знаке скоријег нестанка.

Ако је, као што неки тврде, рат заиста попримио нове облике у доба по завршетку хладног рата, или је можда дошло до промене његове саме суштине, онда је потребно упоредити скорашње примере рата са традиционалним облицима и интерпретацијама рата како би се одредило шта је промењено и шта су савремене манифестације овог древног феномена. Рат је облик организованог људског насиља, и када је диригован од стране држава, уз коришћење значајних људских ресурса и наоружања, то је лако препознати. Али, на једном делу спектра насиља рат се преплиће са другим облицима сукоба, као што су тероризам, побуна и криминал, и јасније разлике и дефиниције постају теже одрживе. Рат увек укључује насиље, али не може се свако насиље окарактерисати као рат. Насиље је потребан, али не и довољан услов да би се сукоб окарактерисао као рат.

Ратови се воде са разлогом. Схватање рата, према Клаузевицу, по којем он представља облик социјалног и политичког понашања је истинит и на почетку 21. века, али само ако се служимо ширим и флексибилним схватањем о томе шта чини политику. Као што се наше схватање политике, и облика које може имати, развило у постмодерном добу, требало би очекивати да то буде особина и рата, пошто је и сам рат облик политике. Политичка суштина рата развијала се у последњим деценијама под утицајем глобализације, која је убрзано релативизовала економску, политичку и културну аутономију државе. Савремени рат одвија се у локалном контексту, али се, такође, одиграва у ширим пољима и под утицајем невладиних организација, међувладиних организација, регионалних и глобалних медија. На више начина савремени ратови су делимично вођени и у медијима који имају снажну улогу у преношењу оквира разумевања конфликта код грађана. Један ефекат константног преношења међународног насиља путем глобалних медија може постепено ослабити легалне, моралне и политичке притиске против употребе силе, тиме што ће их представити као рутинске, и зато преокренути морално питање рата које је било особена црта друге половине XX века. Напредак таквог „ратног премора“ може постати уточиште за рат представљен као нормална особина међународних односа.

Рат је екстремно парадоксална активност. Људска бића имају капацитет за спровођење насиља, али су, такође, способна за свестрану сарадњу. У сваком смислу рат је веома јасно „усмерен за акте непријатељстава, пре него поступке сарадње, поступке принуде пре него поступке договора, деструктивност пре него креативност.“⁶ Рат је истовремено високо организован и високо организујући феномен. Социолог Чарлс Тили сматра да је рат као феномен допринео стварању државе, али са друге стране највећи творац рата је управо држава. Интензитет војног сукоба интензивирао се порастом и развојем величине војски. Потреба за опстанком у тако такмичарском и насилном амбијенту ишла је наруку већим, више централизованим политичким творевинама које су биле способне да контролишу територије, високо комплексне војне технологије и мобилишу огромне људске ресурсе потребне за успех у борби.

Значајна временска епоха овог развоја био је тридесетогодишњи рат, који је истрајивао Европу од 1618. године до 1648. године. После овог сукоба Европа је ушла у нову фазу историјског развоја, модернизације, која је доминирала у међународној заједници наредних три стотине година, пре него што је попустила пред постмодернизмом с краја 20. века. Модернизам је имао типичне особине које је Клаузевиц забележио и образложио да свако доба има своје доминантне облике рата.

Период модернизма био је окарактерисан порастом национализма и растућим централизованим и бирократским државама са убрзано растућим популацијама, уз факторе научне и индустријске револуције и уз пораст секуларних идеологија. Рат, карактеристичан за тај период, одражавао се на снаге модернизма и њихове енормне трансформационе ефекте. Државе су мобилисале велике војске кроз централизоване бирократије снагом национализма. Оне су их наоружавале и опремале средствима индустријализације и очекивале од популације да се жр-

⁶ Michael Sheehan, *The changing character of war*, pg 6.

твује за државу и да не покаже милост према противничким популацијама, које су, такође, позиване на жртвовање за своју отаџбину. Резултат је био индустријализовани рат широких размера, у којем је цивилна популација исто као и непријатељски војници представљала легитимну мету. Кулминација овог начина ратовања догодила се нуклеарним нападима на Јапан 1945. године.

У исто време, једна друга карактеристика рата током периода модернизма била је да се понајмање у сукобима између развијених држава поступа по правилима. Цело стабло међународног права развијено је да задржи и регулише употребу насиља у време рата. Квинси Рајт тврди да рат увек укључује легалну везу која га раздваја од потпуне борбе, чак организоване борбе. То су „временске прилике у којима посебна правила која допуштају и регулишу насиље између влада имају превагу“. Такође, то је битна карактеристика која раздваја рат од осталих облика насиља и нарочити тип везе између политички мотивисаних група. Рајт због тога инсистира да се не може рећи да се рат догађа када противници не препознају једни друге као учеснике, али виде противнике као једну препреку ка остваривању сопствених циљева.

Интензитет рата често ослобађа или убрзава бројне покретачке факторе, трансформацију индустрије, друштва и влада на начин који је темељан и трајан. Слабљењем или уништавањем традиционалних структура, или изнуђивањем унутрашњих реформи, рат може створити услове за социјалне промене и политичку модернизацију. Императив победе у рату и остварења ратних циљева често је доводио до напретка у технологијама као што су транспорт, храна, комуникације, и тако даље, које имају примену далеко изван војне сфере. У том смислу, за древног грчког мислиоца Хераклита рат је био „отац свих и краљ за све“.

Историјски гледано, током периода модернизма, вођење рата приморало је власти држава да централизују снаге ради мобилизације ресурса неопходних за победу. Бирографија и пореска оптерећења повећавана су ради подршке ратним напорима. Али, напори који су усмерени на припреме за рат могу, такође, довести до слабљења или распада државе, као што се догодило са Јужним Вијетнамом 1975. и у извесној мери Совјетским Савезом 1991. године.

Ипак, рат, како у смислу припрема и његовог савременог вођења, може бити снажан катализатор промена, с тим да технолошки или чак политички напредак не морају нужно да подразумевају и морални напредак. Еволуција у рату, укључујући и његове савремене облике, може обухватити промене које су морално проблематичне, као што је уосталом случај са снагама глобализације уопште. Рат је катализатор историјских промена, али то није основна покретачка снага историје. Постоји широк избор фактора који могу да допринесу избијању рата, као што су национализам, класни сукоб, људска природа, итд. То су главни покретачи промена, а не рат сам за себе. Спремност да се иде у рат долази од држава и друштва изнутра.

За многе аналитичаре, природа рата, као употреба организованог насиља у остваривању политичких циљева, увек остаје иста, и неизмењена чак и услед радикалних промена у политичким оквирима. Према Колину Греју, промена природе рата значи да то више није рат већ нешто друго и он, као и Клаузевец, инсистира на томе да сви ратови имају исту природу, фундаментално засновану на идеји да је рат политички акт и коришћење силе за свесне политичке ци-

љеве. За Клаузевица и Греја постоји важна разлика између природе и карактера рата. Природа се односи на сталне, универзалне и инхерентне карактеристике. Карактер се односи на пролазне, стицајем околности, адаптивне функције које рат развија. Клаузевиц, такође, прави и разлику између објективне и субјективне природе рата; прва се састоји од елемента заједничких за све ратове, а друга од оне карактеристике које сваки рат чини јединственим.

Бројна питања проистичу из истраживања променљивости физиономије рата у односу на савремене и будуће облике:

– Да ли тренутно доба постмодернизма има доминантан облик рата и, ако га има, који је?

– На који начин процеси повезани са глобализацијом утичу на промене савременог ратовања?

– На који начин се карактеристике постмодернизма одражавају према савременим начинима ратовања?

Револуција у ратоводству

Иако се многи аналитичари слажу да се карактер рата значајно мења, њихова објашњења тог закључка често су сасвим различита. Једна школа мишљења фокусира се на такозвану револуцију у ратоводству. Концепт револуције у ратоводству постао је актуелан после америчке победе у заливском рату 1991. године и представља претпоставку да су супериорна технологија и модерна војна доктрина одлучујући фактор победе. Иако се аналитичари слажу да је револуција у ратоводству испољила радикалне промене или неке облике дисконтинуитета у историји ратовања, постоји неслагање у вези с питањима како и где се те промене или дисконтинуитети дешавају и шта су њихови узроци. Међутим, популарност концепта револуције у ратоводству није произвео консензус по питању шта је то тачно и какав утицај може имати.

Бивши секретар одбране САД Вилиам Коен дефинисао је „револуцију у ратоводству“ као националне услове за промену стратегије, војне доктрине, обуке, образовања, организације, опреме, операција и тактике за достизање војних циљева на потпуно нов начин.

Пропагандисти револуције у ратоводству сматрају да будуће предности у војној технологији значе да ће војне операције бити извођене таквом брзином, прецизношћу и селективном деструкцијом и да ће то знатно утицати на промену комплетне физиономије ратова. Литература која се односи на револуцију у ратоводству већином се фокусира на развој војних технологија. У сукобима у Кувајту 1991. године, у СРЈ 1999. године и Ираку 2003. године америчка војна технологија била је апсолутно супериорна. То је омогућило снагама САД доступност информација о противнику у обиму који до тада никада раније није виђен и веома прецизно дејство система оружја. Брзина, моћ и прецизност оружја омогућила је дејство и уништавање виталних објеката на селективан начин.

Опоненти концепта револуције у ратоводству, међутим, стварају нову слику која представља феномен у којем неки други фактори могу имати одлучујући

утицај на исход рата. Према њиховим ставовима, актуелан концепт заснован је на америчком моделу ратовања и може бити алат само у добро дефинисаној и предвидљивој ситуацији. Овај концепт није довољно анализирао могућности супротстављања моћној технологији коришћењем неконвенционалних и асиметричних одговора у борби против технолошки софистицираног противника.

Асиметрични сукоби од 1990. године, посебно у Ираку и Авганистану, представљају одговор на концепт револуције у ратоводству. Спретан противник увек ће тежити да материјализује своју снагу и предност, а да то истовремено минимизира на другој страни.

Присталице концепта револуције у ратоводству су своје ставове превише фокусирали према Вестфалском државноцентричном моделу који подразумева традиционални сукоб међу државама и не може да буде нарочито релевантан у унутрашњим државним побуњеничким ратовима који су доминирали после 1990. године.

Конфликт у Ираку од 2003. године отворио је многа питања у вези са концептом рата после револуције у ратоводству: Ко је највероватнији будући противник држава способних да изграђују технологије према концепту револуције у ратоводству? Да ли овај концепт утиче на све облике рата или једноставно на конвенционалне ратове? Шта је са сукобима у урбаној средини или са нуклеарним оружјем? Шта је одговор терористима, побуњеничким снагама које не могу поседовати модерне технологије? Исходи ратова условљени су широм скалом фактора и технологија и у већини делова савременог света тренутни и потенцијални ратови неће бити под пресудним утицајем технологија концепта револуције у ратоводству, које поседује мали број држава.

Пораст важности информација у ратовању потврда је Клаузевицевих аргумената да облик рата одржава култура и технологија тог времена. Алвин и Хеиди Тофлер сматрају да је у информативној ери информација централни ресурс за достизање моћи.

Највећи део апела концепта револуције у ратоводству у развијеним земљама сугерише могућности употребе такозваног паметног оружја за постизање брзе и чисте победе у рату, чиме би се и физиономија рата променила. Међутим, савремене технологије омогућавају контролу сукоба, што раније није било могуће, тако да рат може бити добијен без масовних људских губитака. Међутим, чак и употреба модерног (паметног) оружја не мења суштину рата, јер он и даље остаје брутални подухват где се политички циљеви остварују кроз насиље и људску патњу.

Постмодерни рат

Ако рат одражава своје време, као што је Клаузевиц сматрао, онда савремени рат рефлектује кључни аспект постмодерног времена. Бројни аутори слажу се да свет подноси драматичну еволуцију у оквиру постмодернизма и да ће то захтевати неминовно редефинисање рата.

Глобално друштво креће се од модернизма ка постмодерном добу. То је процес који се одвија неколико деценија и резултат је великих промена у економији, култури, друштву и политици, мењајући значај државе и нације. Овај

процес је оцењен као промена парадигме људског друштва од производње као императива у доба модернизма, ка информацијама у доба постмодернизма, као суштини савремене економије. Овај процес неминовно оставља последице и на карактер савремених ратова. У неким деловима света државе преносе своје функције, укључујући војне послове, приватним фирмама и организацијама. У исто време глобализација слаби националне форме идентитета које су доминирале у последња два века у међународним односима.

Велики утицај медија још је једна важна карактеристика те еволуције. Медији постају много значајнији за разумевање ратова. Медијско ратовање је учинило рат много транспарентнијим. Свака страна чини све да манипулише (управља) медијима у конфликту, па се новинари лако трансформишу од посматрача у активне учеснике, сусрећући се са истим опасностима као и војници и помажући да обликују ток рата кроз своје извештаје.

Значајно обележје постмодернизма представља ослонац војски на разне приватне организације. Све више држава ангажује приватне фирме и агенције које врше услуге у области логистике, обезбеђења, па се чак и директно ангажују у борбеним дејствима. Стотине ових организација било је ангажовано у више од 50 држава после завршетка хладног рата. Пораст ових организација одржава глобални тренд приватизације делокруга војне делатности. Кроз учешће у обуци, опремању и другим облицима подршке, приватне организације су утицале на исходе ратних сукоба као што су они у Анголи, Хрватској, Етиопији и Сиера Леоне. Ове организације имале су велики значај и 2003. године у Ираку.

Неки аутори, пре свега присталице концепта револуције у ратоводству, каких деведесетих година прошлог века, видели су могућност вођења виртуелног рата, са минимумом људских жртава. За њих је то важан фактор који савремене демократије траже, јер велики губици неће имати подршку јавног мњења у тим земљама. Из њихове перспективе рат НАТО-а против СРЈ 1999. године представљао је виртуелни рат у којем је технолошка предност и начин употребе војних снага редуковао људске жртве. Пораст важности информација и потреба за доминацијом у сајбер простору такође потврђује идеју да би рат могао постати виртуелни и изгубити своју традиционалну везу са дејствима. Можда је рат у СРЈ са аспекта присталица концепта револуције у ратоводству био виртуелни рат, али за српске жртве од НАТО авијације свакако није. Предвиђање виртуелног рата за сада је утопија. Такав закључак потврђују сукоби у Руанди, Сијера Леонеа и актуелни сукоби у Либији. Управо ти ратови са високим степеном насиља одражавају континуитет суровости рата, али не у оној мери која се може мерити са баченим бомбама на Хирошиму и Нагасаки, као и масовних убистава у логорима смрти током Другог светског рата.

Бруталност и етничко чишћење карактеристика су многих савремених сукоба и, у већини случајева, представљају варијанту тоталног менталитета који је доминирао у западним међудржавним ратовима током ере модернизма. У међудржавним сукобима модерног доба, као што пише *Фоукаулт*, ратови су вођени у име егзистенције свих. Оружани и ратни сукоби имали су превише суровости и зато што се стране у сукобу нису придржавале међународних одредби хуманитарног права. Такви сукоби могући су још увек са правилима које успостављају локални системи понашања и

вредности, игноришући међународно право. Многи овакви сукоби вођени су у последњој деценији између економски сиромашних и технолошки неразвијених страна у сукобу, али довољно опремљених за масовне злочине.

Политичка природа рата има свој континуитет упркос утицајима глобализације. Глобализација је нарушила економску, политичку и културну аутономију држава у последњој деценији. Као комплекс транснационалних веза развоја и пораста протока знања, технологија, људи и новца, глобализација постаје форма у којој ратови имају повећан глобални утицај. Савремени ратови су локалног карактера по месту и времену дешавања, али њихов утицај има широку лепезу у међународним глобалним мрежама актера, као што су невладине организације, медији, стране војне снаге и дипломатија.

Према Мери Калдор покретачки фактор нових ратова је глобализација. Као што су раније ратови били повезани са појавом и стварањем државе, нови ратови су повезани са дезинтеграцијом и распадом државе, и већина притиска на такве државе је дошла од ефеката глобализације међународног система. У последње две деценије, 95% оружаних сукоба десило се унутар држава, а не између њих. Нови ратови јављају се и у ситуацијама када је економија државе врло лоша, или чак пропада, тако да порески приходи и моћ државе драматично опадају, производећи пораст корупције и криминала.

За Калдорову значајну карактеристику нових сукоба представља фокус бораца на питања идентитета, који као резултат намеће глобализација. У постмодерном свету дошло је до слома традиционалних подела на основу класе и идеологије, а веће је тежиште на идентитету и култури. У мери у којој је рат наставак политике, он покреће и питања културе и идентитета. Главни узрок ратова вођених деведесетих година прошлог века јесу захтеви разних група за национално самоопредељење. Питања идентитета у ширем смислу такође су подржана у последњим ратовима. Може се тврдити да се исламски фундаменталисти не боре за контролу територија или политичку моћ у традиционалном вестфалском смислу, али се боре како би одбранили или проширили одређену културну аутономију против глобализацијских притисака вестернизације и секуларизма.

Однос између идентитета и рата такође се мења у погледу пола и старости бораца. „Феминизација“ рата је допринела да су жене почеле да играју уочљиве и важне улоге, од помоћника у касном модерном периоду до улоге на директној линији фронта у постмодерном периоду, од униформисаних војних лица до женских бомбаша самоубица.

Уочљиво је да су деца све чешће учесници у рату. Деца војници могу се наћи на сваком континенту, али је овај феномен посебно изражен у недавним афричким сукобима. У грађанском рату у Сијера Леонеу, скоро 70 одсто бораца било је старости испод 18 година. Деца се боре у око три четвртине данашњих оружаних сукоба, и чине до 10 одсто наоружаних бораца. Скоро једна трећина војски које користе децу војнике имају жене у својим редовима. Такође, један од ефеката промена у новим ратовима јесте да је традиционална разлика између војника и цивила постала мање уочљива.

Многе од карактеристика нових ратова нису нове у смислу да нису постојале у ранијим периодима историје етничких и верских ратова. Пљачкање и оти-

мање су карактеристика већине ратова у историји. Сукоби малог интензитета су, у ствари, били најчешћи облик оружаног сукоба од касних педесетих година 20. века. Међутим, може се рећи да су покретачи нових ратова оснажени новим условима које производи глобализација, који су ослабили државе и створили паралелне економије и наоружане групе које су учиниле многе владе неспособним за вршење државних функција у вези са традиционалном вестфалском државом. Такви сукоби обично се јављају у пропалим државама, земљама у којима је влада изгубила контролу над значајним деловима националне територије и нема средстава да поново уведе контролу. Стивен Мец назвао је земље које спадају у ову категорију трећеразредним државама глобалног политичког система. Ова слабост државе ствара значајне разлике у економској подршци за „нове ратове“ у поређењу са њиховим „модерним“ претходницима. Нова глобализована економија потпуно је другачија од централизоване економије која је била типична за време до краја хладног рата. Наоружане групе ових неуспешних држава се саме финансирају кроз криминалне активности, узимање талаци, трговину оружјем, дрогом и људима, пљачку и црно тржиште, или кроз спољну помоћ, а не преко државних пореза као у случају „стarih“ ратова.

За неке посматраче су економски разлози, пре него политички, они који покрећу нове ратове, тако да је рат постао наставак економије другим средствима. Он мотивише борце потрагом за личним богатством, а не политичком моћи. У неким конфликтима, дакле, рат је постао циљ пре него средство.

Клаузевиц је закључио да су основни принципи природе рата непроменљиви. Карактеристике или облик рата типични за одређено доба подложни су промени, али суштина природе рата није. За Клаузевица нове карактеристике нису резултат нових изума, већ нових идеја и социјалних услова. Због тога се може приметити да је процес постмодернизације и глобализације међународног покрета окарактерисан константним и чак убрзавајућим променама.

У ери телекомуникационих технологија без преседана ратовање је добило нове димензије. Дакле, поред физичке димензије простора, тежиште у постхладноратовском периоду сели се у сајбер простор и глобалне медије.

Тродимензионално бојно поље⁷ из прошлости, кроз актуелну информациону димензију, постало је у савременим условима неограничено, тј. вишедимензионално.

У исто време развију се и материјални ресурси ратовања. Војна технологија са енормним деструктивним капацитетима постала је приступачна за све више држава. Ово је важно не само због технологије производње и испоруке оружја за масовно уништење која се шири, већ и због високо унапређене „конвенционалне“ војне технологије која постаје све шире доступна недржавним елементима и групама. Такође, један од ефеката по завршетку хладног рата јесте да се догодио масовни процес разоружања од стране бивших „непријатеља“ из хладног рата. Тај вишак наоружања преплавио је глобално тржиште оружја, по веома ниским ценама, што је утицало на доступност наоружања и опреме ширим круговима.

„Данас се не налазимо на крају историје, него на историјској прекретници. Да би се разумела будућност, треба познавати прошлост. На почетку трећег

⁷ Под тродимензионалним бојним пољем подразумева се копнени, ваздушни и водени простор.

миленијума, настојање државе да монополизује насиље је уздрмано. Суочене са претњом тероризма, најјаче државе почињу да падају једна другој у загрљај. Ако се садашња кретања наставе онда изгледа да се о врсти рата који је заснован на подели између државе, војске и народа више не може говорити. Пре постојања модерне државе ратове су водили кнезови, републике, градови, религијска удружења, пљачкаши итд.⁸

Ако су државе све мање у међусобном сукобу, поставља се питање ко ће водити будуће ратове и како ће они изгледати. Без обзира на могућа исходишта будућег рата, он ће, као и до сада, пре свега бити практична активност. Не може се постати добар возач ако се седи у библиотеци и проучавају приручници, ма колико они били добро написани, нити је могуће научити свирати виолину или клавир, проучавајући теорију музике. Слично томе ни један број књига, ни теорија, неће помоћи политичким вођама и генералима да победе у асиметричној, нетројственој врсти сукоба. Ипак, као што је рекао командант немачких снага током Вајмарске републике, генерал Ханс фон Сикт: „Велики је корак од знања до стручности а још већи од незнања до знања“.⁹

Закључак

Крај хладног рата није значајно изменио доминантне обрасце оружаних сукоба, који су постојали у претходној епохи. Претпоставка да је рат нешто што подразумева сукоб између држава заснивала се на прихватању „вестфалског“ државног система као норме. То је био случај за време „модерног“ периода историје, од средине осамнаестог до краја двадесетог века. То је био период када је „државни систем“ најјасније дефинисан и историјски је постојала моћна веза између природе постојећих „међународних“ односа и система, и преовлађујућих начина ратовања. Међудржавни рат у модерно доба стога је типичан за одређени историјски период.

Рат је у доба модернизма био оружани сукоб између супротстављених држава, који су водиле униформисане и организоване групе људи, а постојали су формални акти, укључујући и декларације о рату, законе о неутралности и мировне споразуме.

Као што се државни систем развија као одговор на постмодернизам и глобализацију, логично је очекивати да се и нови ратови развијају као одговор на феномен глобализације. Глобализација је као процес наметнула стандарде које велики број економски неразвијених земаља не може или не жели да достигне. Економска доминација богатих држава је кроз процес глобализације учинила националне привреде неразвијених земаља високозависним од променљивог интереса страног капитала. Није случајно што се економска зависност неразвијених земаља од светских економских сила назива новом колонизацијом. Један од одговора у супротстављању процесу глобализације кроз арогантан утицај

⁸ Трансформација рата, Мартин ван Кревелд, стр. 184.

⁹ Исто, стр. 10.

развијених земаља представљају и неки облици тероризма. Са друге стране, развијене земље, пре свега САД, своје ратне циљеве према неразвијеним, неуспешним и „пропалим“ државама и њиховим економијама обликују кроз хуманитарне интервенције са јасним ратним циљевима.

У периоду после хладног рата, врсте претњи које су довеле до акумулације војне снаге у развијеном свету нису попримиле облик међудржавног војног ривалитета, али су биле одговор донекле више безличним и мање предвидљивим претњама, као што су: тероризам, побуне и унутрашње кризе у другим земљама које су захтевале употребу војне силе да би се те кризе решиле.

Иако је постмодерни рат ређе и мање смртоносна појава него у претходним епохама, он је задржао своју непроменљиву природу: средство политике, насиље, неизвесност и опасност. Промењени карактер постмодерног рата донео је нове карактеристике: асиметричност и нелинеарност, повећан утицај недржавних актера, значајније учешће цивила, посебно деце и жена, утицај медија и др.

Литература

1. Biddle, S.: *Military Power: Explaining Victory and Defeat in Modern Battle*, Princeton University Press, Princeton, 2004.
2. Лукић-Поткоњак, Б.: Ауторизовано предавање, ШНО, Београд, 2008.
3. Cheehan, M.: *Changing character of war*, www.oxfordtextbook, London, 2007.
4. Blank, S. J.: 'Preparing for the Next War: Reflections on the Revolution in Military Affairs', *Strategic Review*, 24:17–25, 1996.
5. Brocklehurst, H.: *Whose Afraid of Children? Children, Conflict and International Relations*, Aldershot, Ashgate, 2006.
6. Cohen, E. A.: Change and Transformation in Military Affairs, *The Journal of Strategic Studies*, 27(3): 395–407, 2004.
7. Gray, C. S.: *Strategy for Chaos: Revolutions in Military Affairs and the Evidence of History*, Frank Cass, London, 2002.
8. Record, J.: *Dark Victory: America's Second War Against Iraq*, US Naval Institute Press, Washington, DC, 2004.
9. Van Creveld, M.: *The Transformation of War*, Free Press, New York, 1991.
10. Клаузевиц, К.: *О рату*, Војна библиотека, Београд, 1951.
11. Миршајмер, Џ.: *Трагедија политике великих сила*, превод, Удружење за студије САД У Србији, Београд, 2009.